

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

Güvenlik ve İktisat Bağlamında Abbâsî Hilâfetinin Kendi Coğrafyasına Bakışı*

The Abbasid Caliphate's View of Its Geography in the Context of Security and Economy

Abdülvahid Yakub SİPAHİOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Atatürk Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi

Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Department of Islamic History and Arts, Islamic History

Erzurum, Türkiye

a.sipahioglu@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7068-029X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31.12.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 11.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Sipahioğlu, Abdülvahid Yakub. "Güvenlik ve İktisat Bağlamında Abbâsî Hilâfetinin Kendi Coğrafyasına Bakışı". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 246-263. <https://doi.org/10.14395/hid.1435933>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan 'Güvenlik ve İktisat Bağlamında Abbâsî Hilâfetinin Kendi Coğrafyasına Bakışı' başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "The Abbasid Caliphate's View of Its Geography in the Context of Security and Economy," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Abbasid Caliphate's View of Its Geography in the Context of Security and Economy¹

Abstract

States rise on the foundations provided by the geographies on which they are founded. These foundations not only provide a state with the economic conditions to sustain itself but also have the characteristics that determine its existence. In determining their borders and building their roads and fortresses with the awareness of this situation, the rulers aim both to develop their economic conditions and to protect themselves against their enemies. As a natural consequence of these propositions, it is possible to claim that every state may have a geographical consciousness. This consciousness, which establishes the relationship between geography and political power, can be seen in the example of the Caliphate administration and especially the Abbasid state in the first centuries of Islamic history. According to some scholars, the power-geography relationship that determines the form of geographical writing in the classical period gains different dimensions when it comes to the Abbasids. The activities of the caliphs and their approach to their geographies during the Abbasid period, when the earliest examples of Muslim geographical writing can be seen, reveal how the power-geography relationship was shaped in the context of security and economics. Based on this approach, this study will review the power-geography relationship in the Abbasids, the last political link of the early period of Islam, within the framework of the caliphs' construction activities and the steps they took in shaping their state. For this purpose, first of all, the process of centring the state in Iraq and the construction of Baghdad as the capital will be discussed. Then, the policy of the caliphs during the first two centuries of the Abbasids in the cities of Rey and Raqqa, which will be described as bridgehead cities, will be reviewed. Finally, the recovery process of the Abbasid central power after the Sāmarrā period will be evaluated.

The study is based on the idea that the Abbasids formed their politics with a strong geographical thought. This idea is derived from a doctoral thesis titled *Power, Economy, and Geography in the Abbasids (132-292/751-908): A Study in the Context of Ibn Khaldūn's Approach*. Examples from the Abbasid world of situations such as the shaping of power with geographical knowledge and positioning itself on the earth are examined with this idea. For this purpose, priority will be given to the sources that reveal the views of the caliphs, who were the main actors of the Abbasid politics, on their geography and the approaches of authors such as Ibn al-Muqaffa', Belāzurī, Ya'qūbī, Tabari, Ibn Hurdazbih, Ibn al-Faqih and Qudāma b. Ja'far, a significant number of whom held state positions during the Abbasid period. Thus, an "Abbasid perspective" will be tried to be determined with the approaches of the caliphs and Abbasid scribes. While Ibn Khaldūn, with his analysis of the main impact of geography as an issue on the Abbasid power, will be a source that determines the basic approach of the study, the evaluations of Ibn al-Ṭtakā, who analyses the caliphate as a whole, will also have an important place. In addition, studies on the foundation of Baghdad, the economic history of the cities of Rey and Raqqa, and the reforms during the reign of Caliph Mu'tazid will be consulted. The works of Paul Heck and Abbasid scribes/bureaucrats such as Hayrettin Yücesoy will also be included for basic determinations on Muslim geography.

In the study, it was seen that the Abbasids established their direct administration in the most ideal region for human life as seen in the works written in their era, and handed over the administration of the parts of the caliphate geography that were out of their hands. It was evaluated that the process of choosing Iraq as the centre and the location of Baghdad was a reflection of a perspective that prioritised security and economy. When the interest of the Abbasid caliphs in the cities of Rey and Raqqa was examined, it was seen that the caliphs wanted to control the roads leading to the east and west as a complementary issue to the determination of the geography of the administration and the determination of the location of the centre and the capital. As seen in the last issue examined, the reforms of the Caliph Mu'tazid period and the reconstruction of the central power of the state reaffirmed the geographical concept formed until this period.

Keywords: History of Islam, Abbasids, Economics, Geography, Rayy, Raqqa, Iraq, Sawad.

¹ This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Politics, Economics and Geography in the Abbasids (132-292/751-908): A Study in the Context of Ibn Khaldūn's Approach", (PhD Dissertation, Ataturk University).

Güvenlik ve İktisat Bağlamında Abbâsi Hilâfetinin Kendi Coğrafyasına Bakışı²

Öz

Devletler üzerlerinde kuruldukları coğrafyaların sağladığı temeller üzerinde yükselirler. Bu temeller bir devlete kendisini ayakta tutacak iktisadi koşulları sağladığı gibi onun var oluşunu belirleyen özelliklere de sahiptirler. İktidarlar bu durumun bilincinde olarak sınırlarını belirleyip yollarını ve kalelerini inşa ederken hem iktisadi koşullarını geliştirmeyi hem de düşmanlarına karşı korunmayı hedeflerler. Bu önermelerin doğal bir sonucu olarak her devletin bir coğrafya bilinci olabileceğini iddia etmek mümkündür. Coğrafya ile iktidar arasındaki ilişkiyi kuran bu bilinç İslâm tarihinin ilk asırlarında var olan hilâfet yönetimi ve özellikle Abbâsi devleti örneğinde görülebilir. Bazı araştırmacılara göre klasik dönemde coğrafya yazıcılığının biçimini belirleyen iktidar-coğrafya ilişkisi Abbâsiler söz konusu olduğunda farklı boyutlar kazanır. Müslüman coğrafya yazıcılığının en eski örneklerinin görüldüğü Abbâsiler devrinde halifelerin yürüttükleri faaliyetler ve coğrafyalarına olan yaklaşımları iktidar-coğrafya ilişkisinin güvenlik ve iktisat bağlamında nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada bu yaklaşımdan hareketle İslâm'ın erken döneminin siyasi anlamda son halkasını teşkil eden Abbâsilerde iktidar-coğrafya ilişkisi halifelerin inşa faaliyetleri ve devletlerini biçimlendirirken attıkları adımlar çerçevesinde gözden geçirilecektir. Bunun için öncelikle devletin Irak'ı merkez edinmesi ve başkent olarak Bağdat'ın inşası süreci ele alınacaktır. Ardından köprü başı şehirler olarak nitelendirilecek Rey ve Rakka şehirlerinde Abbâsiler'in ilk iki asrı boyunca halifelerin yürüttüğü siyaset gözden geçirilecektir. Son olarak Sâmerrâ döneminin ardından Abbâsi merkezî gücünün toparlanma süreci değerlendirilecektir.

Çalışmada *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme* adlı doktora tezinde yer alan Abbâsiler'in siyasetlerini güçlü bir coğrafya düşüncesiyle oluşturdukları fikrinden hareket edilmektedir. Coğrafya bilgisi ile iktidarın biçimlenmesi, kendini yeryüzünde konumlandırması gibi durumların Abbâsi dünyasından örnekleri bu fikirle incelenmektedir. Bunun için Abbâsi siyasetinin ana aktörleri olan halifelerin coğrafyalarına bakışlarını ve Abbâsi döneminde önemli bir kısmı devlet görevi almış; İbnü'l-Mukaffa', Belâzürî, Ya'kûbî, Taberî, İbn Hurdazbih, İbnü'l-Fakih ve Kudâme b. Ca'fer gibi müelliflerin yaklaşımları konu edinilmiştir. Böylece halifeler ve Abbâsi kâtiplerinin yaklaşımları ile bir "Abbâsi bakışı" tespit edilmeye çalışılmıştır. Coğrafyanın bir mesele olarak Abbâsi iktidarı üzerindeki temel etkisine dair analizi ile İbn Haldûn çalışmanın temel yaklaşımını belirleyen bir kaynak olurken, halifeliği bir bütünlük içinde inceleyen İbnü't-Tıktakâ'nın değerlendirmeleri de önemli bir yer tutacaktır. Bunun yanında Bağdat'ın kuruluşunu, Rey ve Rakka şehirlerinin iktisadi tarihini ve Halife Mu'tazid dönemindeki reformları inceleyen araştırmalara müracaat edilecektir. Müslüman coğrafyacılığı hakkındaki temel tespitler için Paul Heck ve Abbâsi kâtipleri/bürokratlarının Hayrettin Yücesoy gibi isimlerin çalışmalarına da yer verilecektir.

Çalışmada Abbâsiler'in doğrudan yönetimlerini kendi devirlerinde kaleme alınmış eserlerde görüldüğü üzere insan hayatı için en ideal bölgede kurdukları ve hilâfet coğrafyasının elden çıkan kısımlarının yönetimlerini devrettikleri görüldü. Irak'ın merkez olarak seçilmesi ve Bağdat'ın konumunun seçilmesi sürecinin güvenlik ve iktisadi önceleyen bir bakışın yansıması olduğu değerlendirildi. Rey ve Rakka şehirlerine Abbâsi halifelerinin gösterdiği ilgi incelendiğinde; yönetim coğrafyasının belirlenmesi ve merkez ile başkent konumlarının tespit edilmesini tamamlayan bir husus olarak halifelerin doğuya ve batıya açılan yolları kontrol altına almak istedikleri görüldü. İncelenen son hususta görüldüğü üzere Halife Mu'tazid dönemi reformları ile devletin merkezî gücünün yeniden inşası bu döneme kadar oluşan coğrafi konseptin yeniden teyit edildiği tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsiler, İktisat, Coğrafya, Rey, Rakka, Irak, Sevad.

Giriş

İktidarlar varlıklarını ortaya koymak ve sürdürmek için üstünde doğdukları coğrafi zemine dayanırlar. Coğrafya bu bağlamda bir bilgi alanı haline gelir ve iktidarlar için öncelikle kendilerini ayakta tutacak iktisadi kaynakları ve güvenlik alanını içerir. Devletler, üzerinde doğdukları coğrafi zeminin sağladığı maddi kaynaklar, ulaşım olanakları, doğal setlerin oluşturduğu sınırlılıklar ve imkânlarla biçimlenir. İmkanlar ve sınırlılıklar devletlerin doğal sınırlarını, tarım ve ticaretlerinin zenginliğini/kısıtlılığını, savunmalarının gücünü belirler. İktidarı bir yönüyle

² Bu çalışma 17.05.2023'te tamamlanan "Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme" doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

belirlediği söylenebilecek coğrafya, kimi devletler için çok katmanlı bir anlam taşır. Özellikle imparatorluk vasfı taşıyan devletler çok sayıda bölgeyi kontrol etmeleri hasebiyle; bir bölgeden ziyade bir bölgeler bütünü'nün sınırlılıkları ya da imkanlarını göz önüne almak durumunda kalırlar. Bu tip devletler başkentlerinin zenginliği ve güvenliğinin yanında ellerinde bulunan tüm bölgelere ulaşmak ve uzak sınır boylarının çevrelediği geniş alanları kontrol etmek zorundadırlar.

Bahsedilen bu durum için İslâm tarihindeki en güçlü örnek Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbâsiler tarafından idare edilen hilâfetti.³ Geçmişte farklı devletlerin ya da imparatorlukların idaresi altındaki bölgeler hilâfet yönetimi altında bir araya getirilmişti. Klasik ifadeyle Atlas Okyanus'undan Çin'e uzanan bir bölgeler dizisi hilâfet idaresi altında toplanmıştı. Bu geniş alanın yönetimi, elde tutulması ve halifelerin devletin iktisadi süreçlerini yürütmeleri coğrafyayı önemli bir mesele haline getirmektedir. Bu, iktidarın alanı olarak coğrafyanın Abbâsiler özelinde nasıl görüldüğü meselesidir.

Coğrafya ile iktidar arasındaki ilişkinin nasıl olabileceği hakkındaki değerlendirmeler ve hilâfetin bu konudaki örnekliliği Paul Heck'in yaklaşımıyla beraber düşünüldüğünde dikkat çekici bir durum ortaya çıkmaktadır. Heck'e göre İslâm'ın ilk asırlarında hilâfet iktidarı, farklı imparatorluklardan devraldığı büyük coğrafi alanı "İslâm ülkesi" olarak tanımlamak için coğrafya ile yakından ilgilenmişti. Bu durum İslâm'ın klasik döneminde coğrafya literatürünün idari meseleleri önceleyen bir üslup içinde gelişmesine neden olmuştu. Coğrafya bilgisinin bu şekilde biçimlenmesi devletin askerî ve malî çıkarlarının öncelenmesinin bir sonucuydu. Bahsedildiği şekliyle iktidarın varlığını sürdürmek için coğrafya bilgisi ile ilişki kurması İslâm tarihinde coğrafya yazım üslubunun nasıl biçimleneceğini belirleyecek kadar ileri gitmiştir.⁴

Hilâfetin önemli bir merhalesini oluşturan Abbâsiler devrine bakıldığında bu ilişkinin Heck'in değerlendirmesi ile uyumlu bir şekilde somutlaştırılması mümkündür. Bugüne miras kalan ve hilâfetin yönetim coğrafyasını farklı açılardan ele alan pek çok eserin kaleme alındığı bu dönem, Müslüman coğrafya yazıcılığının bugün de elde bulunan en eski örneklerinden bazılarını içermektedir. Belâzürî (öl. 279-892-93), Ya'kûbî (öl. 295-905'ten sonra), İbn Hurdazbih (öl. 300/912-13), Kudâme b. Ca'fer (öl. 337/948?) gibi Abbâsî devletinde çeşitli görevler aldığı bilinen kişilerin eserleri bugün İslâm coğrafyacılığına çeşitli şekillerde kaynaklık etmektedirler. Çalışma coğrafya yazıcılığı ile Abbâsiler arasındaki bu ilişkinin altında yeni bir başlık açmayı hedeflemektedir. Heck'in ifade ettiği ve sayılan örneklerde görüldüğü biçimiyle hilâfet, özel olarak Abbâsiler, coğrafya alanıyla onu biçimlendirecek düzeyde ilgilenmişti. Abbâsî iktidarının coğrafya bilgisiyle arasındaki ilişki ise farklı tarihi vakalar ve anlatıların işaret ettiği birçok boyuta sahipti. Abbâsî halifeleri iktidarlarını inşa ederken ve onu sürdürmeye/sürdürülebilir kılmaya çalışırken kendisini hissettiren güçlü bir coğrafya algısıyla hareket ediyorlardı. Zira tarihinin başlangıcından itibaren bu devletin yönettiği alan küçülüyordu. Bunun önemli bir izahını sunan İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) tarifine göre asabiyetin zayıflaması ile güç kaybeden bu nedenle uç bölgelerden başlayarak küçülen Abbâsî hilâfeti;⁵ bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı üzere kaybını coğrafya temelli hamlelerle gidermeye çabalıyordu. Çalışmayı oluşturan başlıklar altında

³ Hugh Kennedy, "Central Government and Provincial Elites in the Early Abbasid Caliphate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 44/1 (1981), 26.

⁴ Paul L. Heck, *The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudama b. Ja'far and His Kitab al-Kharaj wa-Sinaa'at al-Kitab*, ed. Wadad Kadi (Leiden: Brill, 2002), 111-112.

⁵ İbn Haldûn, *el-Mukaddime -Târîhu'l-'Allâme İbni Haldûn-* (Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n- Neşr, 1984), 357-358.

bu çabanın örnekleri ele alınmaktadır. Ancak öncesinde bahsedilen durumun genel bir çerçevesini çizmek gerekmektedir.

Abbâsiler iktidara geldiklerinde İber yarımadasından Asya içlerine, Atlas Okyanus'undan Hint Okyanusuna çok büyük bir yönetim alanını miras almışlardı. Ancak sebepleri ayrı bir tartışma konusu olacak şekilde batı uçtaki topraklar, Mağrib ve Endülüs, kontrollerinden çıkmış ve en batıda bugünün Tunus'u merkez olacak şekilde İfrikiyye eyaleti kalmıştı. Abbâsiler hilâfet iddiaları gereğince doğal yönetim hakkına sahip oldukları bu toprakların kontrolünü ele geçirmek için ordularını harekete geçirmemişler ve çabalarını İfrikiyye'yi elde tutmak için harcamışlardı. Fakat bir müddet sonra yüksek bir maliyet getiren İfrikiyye'nin idaresini de Ağlebî ailesine bıraktılar. Dolayısıyla Halife Hârûnürreşid döneminde gerçekleşen bu olay ile Abbâsi merkezi yönetiminin coğrafyasını yönetilebilir bir alana çektiği söylenebilir.⁶

Abbâsi hilâfetinın bu yönetilebilir coğrafyası Abbâsiler'in meşhur kâtibi Kudâme b. Ca'fer'in sınırlarını çizdiği biçimiyle Nil'den Ceyhun'a uzanan bir hat üzerinden şekillenmişti.⁷ Bir araştırmada tespit edildiği şekliyle bu hat, Bağdat merkeze alındığında doğu ve batı ucu neredeyse eşit mesafede olan bir alanı işaret ediyordu.⁸ İki nehir arasındaki bu alan başta bir Abbâsi bürokratı olan İbn Rüste olmak üzere dönemin coğrafyacılarına göre dünyanın yaşanabilir olmak açısından en ideal alanı olan dördüncü iklim⁹ (Irak ve Mâverâünnehir dahil olmak üzere bu ikisi arasındaki bölge) ile Şam ve zengin Mısır'ın birleşiminden meydana geliyordu. Barthold da Abbâsiler'in siyasalarını en ideal coğrafya üzerine kurdukları değerlendirmesini kaydetmektedir.¹⁰ Bu çerçeve üzerinde şekillendiği biçimiyle Abbâsiler başta doğrudan yönetimlerini üzerinde kurdukları alanı belirlemekle başlayan bir coğrafya bakışına sahiptiler. Abbâsi tarihinden İfrikiyye'ye benzer pek çok örnek ile bu hanedanın coğrafi koşulları devletin güvenlik ve iktisadını ön plana alan bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir. Çalışmada yürütülecek inceleme bu yaklaşımı ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.¹¹

Çalışmanın alt başlıklarında, kendisini en ideal coğrafyada konumlandıran Abbâsiler'in coğrafya algısı üç mesele üzerinden incelenmektedir. Öncelikle devletin merkezinin seçimi ve başkent inşası ele alınmaktadır. Ardından batıya ve doğuya açılmak bakımından önem arz eden iki şehrin inşası ve korunması değerlendirilmektedir. Bunlar; köprü başı şehirler olarak nitelenen Rey ve

⁶ İfrikiyye'nin süregelen isyanlarla ve İbâzilerin saldırılarıyla karışması ve idareyi elde tutacak bir valinin atanamaması ile bu olay gerçekleşmiştir. Hârûnürreşid buraya vali atamaktan vazgeçmiş ve Ağlebî ailesi Abbâsi idaresi tarafından İfrikiyye'nin vali ailesi olarak kabul edilmişti. Bu durum coğrafyanın yönetim maliyeti açısından durumunun Abbâsi siyasetini belirleyebildiği ve coğrafyanın gereklerinin yönetimin belirli düzeyde devrini dahi beraberinde getirdiğini göstermektedir. İlgili olaya dair tartışma için bk. Abdülvahid Yakub Sipahioğlu, *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 181-186.

⁷ Kudâme'nin hilâfetin yönettiği bölgeleri işaret ederken zikrettiği vergi gelirlerini gösteren liste incelendiğinde en batıda Mısır, en doğuda Horasan gelirlerinin listelendiği görülmektedir. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî (Bağdat: Dârü'r-Reşid li'n-Neşr, 1981), 182-184. Araştırmacı M. G. S. Hodgson'un ifadesiyle Abbâsiler bu iki nehir arasındaki bölgede iktidarlarını kesin olarak tesis etmişlerdi. M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 1/387.

⁸ İlgili bir çalışmada yapılan hesaba göre; Bağdat-Fustat arası 362 fersah, Bağdat-Nişabur arası ise 305 fersahtır. Sipahioğlu, *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908)*, 182-183. (1 fersah bölgelere göre değişse de takribi 6 kilometrelik bir mesafeye denk gelmektedir. Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/412.

⁹ Dünyayı 7 iklime taksim eden anlayışa göre her iklim insan yaşamını etkileyen koşullara sahipti. Diğer iklimler ise insanın ahlakını ve hayatını olumsuz yönde etkileyen kusurlar barındırıyorlardı. Irak'ın da merkezinde bulunduğu bu iklimi insan yaşamı için en ideal şartları taşıyan yer olarak tanımlanmaktadır. İlgili değerlendirmeler için bk. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise -Dünya Coğrafyası-*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 404-403; Ebü'l-Hasen b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf* (Kahire: Mektebetü Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 37-38.

¹⁰ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, nşr. Fuad Köprülü (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 59.

¹¹ Abbâsi iktidarının coğrafi çerçevesi hakkında daha geniş bir değerlendirme için bk. Sipahioğlu, *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908)*, 61-65.

Rakka'dır. Son olarak Abbâsîler'in dağılan güçlerini yeniden topladıkları ve Mu'tazîd reformları/yenilenmesi olarak anılacak süreçte coğrafi zeminin nasıl yeniden biçimlendirildiği incelenmekte ve bu süreç içinde Abbâsî halifesinin merkezi gücü inşa edip devletin sınırlarını yeniden çizirken nasıl hareket ettiği gözden geçirilmektedir. Her bir başlık Abbâsîler'in ilk iki asrında halifelerin yönettikleri coğrafyayı güvenlik ve iktisat bağlamında, nesilden nesle aktarılan bir bakışla ele aldıklarının bir ifadesi olmaktadır.

Anlaşılacağı üzere çalışma iktidarın inşası ve sürdürülmesi çabalarının coğrafya bilgisi ile birlikte şekillendiği düşüncesi üzerinde durmaktadır. Bu yaklaşım son yüzyılda artış gösteren iktidar ve coğrafya ilişkisi çalışmalarını hatırlatsa da İslâm'ın bu erken dönemleri için rastlanılan bir örneğe sahip değildir.¹² Bu haliyle çalışma, Abbâsî devletin kuruluşundan itibaren coğrafya bilgisini iktisadi ve ekonomik koşulları önceleyerek kullandığı ve yukarıda tarif edilen çerçeve içinde kendisine bir yönetim alanı belirlediğini ifade etmektedir. Hilâfetin en zengin bölgesinin ve hiçbir zaman mal ve asker hareketinin engellenemeyeceği başkent merkezinde durduğu bu alan; iki şehrin imarı ve korunması üzerinden doğuya ve batıya açık tutulduğu bir yapı ile desteklenmiştir. Detayları aşağıda tartışılacak olan bu konu *Abbâsîlerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme* isimli doktora tezinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Çalışma ana fikrini ve yaklaşımını bu tezden almaktadır.

Abbâsîler'in şehirleri, imarı, başkentlerini inşa etmeleri ve bunun ekonomik boyutu ya da siyasi anlamı üzerine pek çok çalışmaya rastlansa da bunların her biri kendi konu alanları ile sınırlı görünmektedirler. Atıf yapılan araştırma eserleri Irak bölgesi, Bağdat, Rey, Rakka şehirleri ve Mu'tazîd reformları hakkında güçlü bir zemin sunmaktadır. Fakat ele alınan bu imar faaliyetleri, reformlar ve şehirlerin korunmasına ilişkin hususları Abbâsî halifelerinin iktidarlara için oluşturdukları bir coğrafi projeksiyon olarak takdim eden bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Çalışmada hedeflenen incelemenin klasik kaynakları farklı kademelere ayrılmaktadır. İbnü'l-Mukaffa' (öl. 142/759), Ya'kûbî, Taberî (öl. 310/923) ve Kudâme b. Ca'fer dönemin tanıkları olarak temel kaynakları oluşturacaklardır. Klasik dönemden diğer kaynaklar ise genel olarak hilâfet ve özelde Abbâsî siyasetinin çalışmayı ilgilendiren konularını ele alan İbnü't-Tıktâkâ (öl. 709/1309'dan sonra) ve İbn Haldûn gibi isimlerin eserleridir. Çalışmanın klasik dönem kaynakları Abbâsî halifelerinin coğrafya bilincine ve bu bilincin ürünü olan siyasetlerine ilişkin anekdotlar ve değerlendirmeler içermektedirler. Çalışmanın kapsamı dahilinde zikredilen isimlerin dışında pek çok isme daha değinilmesi mümkün olsa da iddiaları ortaya koymak açısından mevcutların yeterli olduğu söylenebilir.

1. Başkent Tercih ve Irak'ın Üstünlüğü Fikri

Abbâsîler ve coğrafya ilişkisinin başlıca konularından birisi devletin merkezinin belirlenmesi ve başkent inşasıdır. Elbette tarihte pek çok büyük devlet ya da hükümdar kendilerine bir başkent inşa etmişlerdir. Hükümdarların bir başkent seçmesi hatta Bağdat örneğinde olduğu gibi tarihte kimi şehirler küçük köy ya da kasabaların peyderpey büyümesi şeklinde değil, başından itibaren büyük bir mimarlık örneği şehir inşa etmeleri de vakidir. Ancak Abbâsî hilâfetinin başkent arayışında, kendisini sağlam bir yerde yerleştirme konusunda tarihte eşine az rastlanır bir çaba içine girildiğini söylemek mümkündür. Bağdat'ın kurulması hakkındaki rivayetler bu iddiayı

¹² Coğrafya ve iktidar ilişkisini inceleyen ve coğrafyayı iktidarın mekânı olarak değerlendiren çalışmalara örnek için bk. Yves Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, çev. Selim Sezer (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), Julian Brigstocke vd., "Geographies of Authority", *Progress in Human Geography* 45/6 (2021). Daha spesifik bir örnek olarak bk. Eyal Weizman, *Oyuk Topraklar -İsrail'in İşgal Mimarisi-*, çev. Emre Can Ercan (İstanbul: Açılım Kitap, 2016).

destekler niteliktedir. Rivayetler incelendiğinde Halife Mansûr'un (136-158/754-775) bu şehri güvenlik ve iktisat kavramlarının öncelikleri ifade edebileceği bir anlayış dahilinde her şeyiyle planlamış ve inşa ettirmiş olduğu görülmektedir.

Taberî'nin aktarımıyla halife uzun arayışlar sonucunda şehri kuracağı yeri bulduğunda, burasının adeta kendisi için saklandığını ifade edecektir. Halifeye göre burası kuzeyden ve güneyden, doğudan ve batıdan insanların ve emtianın rahatlıkla ulaşabileceği, hiçbir kuşatma ile önü kesilemeyecek bir yerdirdi. Mansûr, kıyısında durduğu Dicle Nehri'ni göstermiş ve bu nehir sayesinde Çin ile kendi arasında hiçbir engelin bulunmayacağını söylemişti. Ona göre kuzeyden, Ermeniyeye ve Musul'dan, yine bu nehir sayesinde erzak sorunsuzca nakledilecekti. Diğer taraftan Fırat nehri, Rakka'dan itibaren Şam'dan ve diğer bölgelerden gelen emtiayı taşıyacaktı.¹³

Mansûr'un bu tarifinde güvenlik ve iktisat birlikte değerlendirilmektedir. Şehir; iktisadî kanalların sorunsuzca akacağı, bugünün ifadesiyle küresel ticaretin uğrağı olacağı bir konumda kurulmuştu. Şehrin kuruluşuna dair anlatımların hemen hepsinin odağında bu hususun durduğu, Halife Mansûr'un bütün arayışını bu hususu merkeze alarak yürüttüğü görülmektedir. Sahip olduğu, orta ölçekli bir modern kentte bulunabilecek bir nüfusa sahip olması ve dünyanın pek çok yerinden gelen tüccarların varlığı ile zengin bir ticaret merkezi olması bu tasvirlerde yer alan hususlardır. İktisadî hareketliliğin büyük bir ölçekte gerçekleşeceği ve kesilmeyeceği iddiası bu yönden doğrulanmış görünmektedir. Kaynak akışının kesilmeyeceği fikrinin güçlü bir güvenlik tasarısı olduğu da ayrıca akılda tutulmalıdır.¹⁴

Bağdat'ın bulunduğu konum doğu ve batıdan mal ve insan ulaşımına açıklığı yanında içinde bulunduğu Irak bölgesinin durumu itibariyle de önem sahibidir. Nitekim Taberî'nin, yukarıda aktarılan ifadeleri bir başka Abbâsî devri müellifi olan Ya'kûbî'nin eserinde de yer almakta¹⁵ ve onun konuya ilişkin aktardığı başka hususlar "Irak'ın durumu" ifadesiyle kast edilen anlamı ortaya çıkarmaktadır. Ya'kûbî, bugün bir coğrafya metni olarak kabul edilen *Büldân*'ında; Bağdat'ın halifenin ağzından ifade edilen mümtaz konumunu daha geniş bir coğrafya algısının içine yerleştirmektedir. Hilâfetin Şam'dan Irak'a taşındığına dikkat çeken Ya'kûbî'ye göre Bağdat'ın da içinde bulunduğu bu bölgenin Abbâsîler tarafından hilâfetin merkezi olarak seçilmesi isabetli bir bakış açısının ürünüdür. Ya'kûbî, Irak'ı; Mısır, Afrika, Cebel, Horasan, Ermeniyeye ve Hicaz gibi bölgelerle kıyaslamaktadır. O, ismi geçen bölgeleri; ekin yetişmesine elverişli olup olmamaları, düşmana uzaklık-yakınlıkları, havalarının ve sularının temiz olup olmaması ya da hastalıkların çokluğu ve azlığı gibi koşullara göre değerlendirmektedir. Bu bölgelerin seçilebilir olmasını etkileyen diğer bir sebep ise halklarının tabiatı itibariyle zalim olup olmamalarıdır. Dikkat çekici bir başka durum Afrika'nın olumsuz yönlerinden birisinin Hicaz'a uzaklığı iken Hicaz da üzerinde ot bitmemesi ile uygun bölge olmak vasfını kaybetmektedir. Bununla beraber Tibet'in dahi bu kıyaslama zincirine katıldığını söylemek mümkündür. Tibet de havası ve yiyecekleri bozuk, insanların bedenleri küçük olan bir beldedir. Belli ki Ya'kûbî Irak'ın konumunun güzelliğini İslâm beldelerini aşan bir perspektifle anlatmaktadır.¹⁶

¹³ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu't-Taberî -Târihu'r-Rusul ve'l-Ümem-*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1967), 7/614.

¹⁴ İsmail Yiğit Bağdat'ın kuruluşu hakkındaki rivayetleri değerlendirirken şehrin büyük bir nüfusu besleyecek, ihtiyaç duyulan malların sorunsuzca ulaşımının ve her şeyden önce korunaklılığın ön plana çıktığını ifade etmektedir. İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 1/44.

¹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. A.W.T. Juynboll (Leiden: Brill, 1860), 8.

¹⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 6-7.

Ya'kûbî'nin diğer bölgelerin durumunu değerlendirdikten ve Irak'ın tüm bunlar arasında en uygun bölge olduğunu ortaya koyduktan sonra Abbâsîler'in bu durumun farkında olmalarına dair kaydettiği ifadeleri dikkat çekmektedir. Ona göre, kendisinin muhtârûn olarak isimlendirdiği, seçkinler burayı en üstün belde bildikten sonra Irak'a yerleşmeye başladılar. Bu seçkinlerin kim olduğuna dair açıklama ise bu cümlelerin hemen ardından ilk Abbâsî halifesi Seffâh'ın (132-136/750-754) isminin zikredilmesi ile gelmektedir. Ya'kûbî hem onun hem de Mansûr'un Irak'ta kendileri için merkez arayışlarını, kurdukları şehirleri anmaktadır. Ardından, Taberî'nin şehrin konumu hakkında Mansûr'un ağzından aktardığı ifadelerin benzerlerini zikredip yine Mansûr'un Bağdat'ı keşfettiği sırada buranın babası tarafından tarif edilen yer olduğu şeklindeki kehanete varan cümlelerini kaydetmektedir.¹⁷ Böylece Abbâsîler'in ilk hükümdarlarının Irak'ı tercih etmelerinin buranın diğer beldelere olan üstünlüğünü fark etmeleri itibarıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber Ya'kûbî'nin aktarımları sayesinde Abbâsî ihtilâlini başlatan figür olarak Muhammed b. Ali'den itibaren ailenin kendisi için bir yönetim merkezi belirleme düşüncesinin olabileceğini de ifade etmek mümkün olmaktadır.

Irak'ın üstünlüğü sadece Ya'kûbî tarafından vurgulanıyor değildi. O, Abbâsîler'in ilk zamanlarında yapılmış bir tespiti coğrafyanın anlatımına dair genel yaklaşım ile buluşturmuştu. Bu tespiti kaydeden bir diğer isim ise Halife Mansûr'un meşhur kâtibi İbnü'l-Mukaffa' idi. Ancak onun meseleye baktığı yer daha farklıdır. Abbâsîler için çeşitli bölgelerin anlamını tartışan İbnü'l-Mukaffa', o dönem için Irak'ın en önemli iki merkezi olan Kûfe ve Basra ile Horasan ve Şam-Mısır bölgeleri hakkında bir değerlendirme sunmaktadır. Halifeye hitaben yazılmış *Risâletü's-Sahâbe*'de yer alan bu değerlendirme, coğrafyanın yalnızca doğal sınırlarla oluşmuş bir alan olmadığını; bir tarihsel, kültürel, sosyal derinliği de içerdiğini göstermektedir.

İbnü'l-Mukaffa', Irak'ın üstünlüğünden bahsederken; bunu Irak'ın coğrafi konumu üzerinden değil Iraklıların devlet yönetiminde yer almak için gerekli özelliklere sahip oldukları iddiası bağlamında ele almaktadır.¹⁸ Bu bakış açısı itibarıyla Ya'kûbî'nin Irak merkezliliğe olan vurgusunu pekiştirebilecek İbnü'l-Mukaffa'ın değerlendirmelerinde insanların durumu, yukarıda ifade edildiği biçimiyle, ön plana çıkmaktadır. Ona göre, Horasan bölgesi adeta Irak'ın tamamlayıcısı gibidir zira Abbâsîler'in dayanağı olan ordu Horasanlılar'dan oluşur. Iraklılar ve Horasanlılar devlete itaat bakımından ön plandadırlar.¹⁹ Şamlılar ve Mısırlılar ise devlete itaat bakımından sakıncalıdırlar. İbnü'l-Mukaffa' onların hilekâr ve düşmanlıkta ileri gidebilecek kimseler olduğunu ifade etmektedir.²⁰

Ya'kûbî ve İbnü'l-Mukaffa'da görülen bu yaklaşım Irak'ı seçen Abbâsî hilâfetinin kurucularının bunu bir coğrafi bilinçle gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir. İlgili müelliflerden yaklaşık beş asır sonra yaşamış başka bir müellif, İbnü't-Tıktakâ var olan bilinci başka bir açıdan teyit etmektedir. İbnü't-Tıktakâ'nın, eseri *el-Fahrî*'de, ifade ettiği biçimiyle Abbâsî daveti için Horasan'ın propaganda merkezi seçilmesi, ilgili dönemde muhtemel diğer bölgeler karşısındaki farklı konumu nedeniyleydi. Ona göre; Hicaz'da halkın sayısının azlığı, Kûfe ve Basra'da insanların ehl-i beyte geçmişteki ihanetleri, Mısır ve Şam'da insanların Emevîlere duydukları sadakat bu bölgelerin Abbâsî davetine destek olamayacaklarını göstermekteydi. Abbâsîler bu durumlar nedeniyle, bunların farkında olarak, Emevîler'e karşı başlatılacak bir hareket için en uygun fiili

¹⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 7.

¹⁸ Mustafa Demirci, "Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü's-Sahâbe" Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme", *İSTEM* 6/12 (2008), 232.

¹⁹ Demirci, "Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü's-Sahâbe" Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme", 227-228.

²⁰ Demirci, "Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü's-Sahâbe" Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme", 234.

propaganda üssü olarak Horasan'ı seçmişlerdi.²¹ Bu gerekçeler Irak'ın belirli sorunlar barındırması da neden diğer bölgelerden daha üstün olarak algılandığına da ışık tutabilmektedir.

İbnü't-Tıktakâ'nın asırlar sonra teyit ettiği biçimiyle yukarıda alıntılanan Abbâsî devri yazarları hilâfetin bu evresinde coğrafi-politik algısı yüksek bir karaktere sahip olduğunu ihsas ettirmektedirler. Bu durum İbnü'l-Mukaffa'ı inceleyen Hayrettin Yücesoy'un ifadesi ile hilâfetin bir jeopolitik çerçeveye alınması anlamına gelmektedir. Abbâsîler devrinde ulemadan olmayıp siyaset düşüncesi alanında kalem oynatmış kâtipler ve ediplerin hilâfeti farklı bir "siyasa"ya taşıdığı iddiasını tartışan Yücesoy; konusu gereği özel yer verdiği İbnü'l-Mukaffa'ı bu yönde değerlendirmektedir. Ona göre; İbnü'l-Mukaffa' hilâfeti, yönetilebilirlik bağlamında, bir jeopolitik yapı olarak tasarlamış ve çekirdeği Irak-Horasan'ın oluşturduğu bu yapıda diğer bölgeleri iktidara karşı durumları bağlamında konumlandırmıştı. Daha geniş çerçevede ise yine Yücesoy'a göre, İbnü'l-Mukaffa'dan hareketle görülen bu yaklaşım hilâfet topraklarının rasyonel bir şekilde tasarlanması anlamını taşımaktaydı.²²

Buraya kadar tartışılan konu kısaca özetlenecek olursa; gerek Abbâsî devri gerekse de sonrasında kaleme alınmış ve yeri geldiğinde Abbâsî halifesinden alıntılar yapan metinlerde bu hanedanın güçlü bir coğrafya tasavvuruna sahip olduğuna dair izler yer almaktadır. Ayrıca Abbâsîler'in Emevîler'e karşı hareketlerini jeo-stratejik bir yaklaşımla şekillendirdikleri, devletleri için seçtikleri merkezin konumunu bugünkü tabirle küresel ölçekte bir vizyonla belirledikleri, devletin temellerini atarken söz konusu bölgelerin maddi ve beşeri durumlarını göz önüne aldıkları intibai uyanmaktadır. Bunlar bir oranda yukarıda değinilen müelliflerin yakıştırmaları gibi görünse de tarihsel zeminle uyumları itibarıyla Abbâsî siyasi sistemini biçimlendiren aktörlerin kolektif bilincini yansıttıkları da rahatlıkla iddia edilebilir.

2. Köprübaşı Şehirler: Rakka ve Rey

Bağdat'ın inşası tek başına bir örnek değildi. Abbâsî halifelerinin neredeyse ana karakteri olarak görülebilecek inşacılığın²³ Bağdat'ın dışında da iktidar-coğrafya ilişkisini yansıtacak biçimde örnekleri ortaya çıkmıştı. Abbâsî halifelerinin coğrafyalarını güvenliği ve iktisadi merkeze alan bir yaklaşımla ele almalarının göstergelerinden birisi de Bağdat dışındaki bazı şehirlerde yürüttükleri faaliyetleridir. Bu şehirler arasında Rey ve Rakka ön plana çıkmaktadır. Köprü başı şehirler olarak isimlendirilebilecek bu iki şehirde yürütülen faaliyetlerin nitelikleri ve bunların tarihsel sürekliliği onları yürütülecek incelemenin konusu haline getirmektedir.

Şehirlerin inşa edilmesi, buralarda veliahtların görevlendirilmesi ve Abbâsîler'in buralardaki konumlarını savunmaları ön plana çıkan hususlardır. Bunlara ilave olarak zikredilebilecek ve incelemenin temellerini de sağlamlaştıran husus ise halifelerin bu şehirler hakkındaki beyanlarıdır. Onların dilinden aktarılan rivayetlerde Abbâsî siyasi aklının temsilcilerinin bizzat kendi ağızlarından coğrafyalarına nasıl baktıklarını görmek mümkün olmaktadır.

²¹ Ebû Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Ali İbnü't-Tıktakâ, *Kitâbü'l-Fahri fî'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, nşr. Abdulkadir Muhammed Mayu (Beyrut: Dârü'l-Kalemi'l-'Arabî, 1997), 141-142.

²² Hayrettin Yücesoy, *Disenchanted the Caliphate -The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought-* (New York: Columbia University Press, 2023), 260.

²³ Abbâsî halifelerinin genel anlamda şehir ve kale inşa etmek gibi bir vasıfları olduğunu vurgulayan Scheiner'a göre bu faaliyetlerde öncelikle güvenlik meselesi baskın hale gelmektedir. Jens Scheiner, "The Early 'Abbâsîd Caliphs as Commanders and Constructors", *Baghdad -From Its Beginnings to 14th Century-*, ed. Jens Scheiner - Isabel Toral (Leiden-Boston, Brill, 2022), 146-147.

2.1. Batı Vilayetlerine Hâkimiyetin Üssü: Rakka

Rakka Fırat kenarında ve Mansûr'un yukarıda, Bağdat hakkında, aktarılan ifadelerle göre batıdan gelecek insanların ve malların bu nehirden taşınmak üzere yükleneyeceği bir liman hüviyetindedir. Diğer taraftan Bağdat'tan Mısır'a uzanan yolun da başlıca durağıdır.²⁴ Rakka bu özelliğiyle, bir ticarî ve askerî anlamda stratejik bir konuma sahip olmakta ve hilâfetin batı bölgelerini kontrol için konuşulduğu bir üs görevi de görmektedir.²⁵ Bu şehrin hususiyetini birkaç anekdotta ortaya koyabiliriz. Bunlar halifenin bu şehri yurt edinmesi, en önemli valilerden birinin bu şehirde ikamet ve son celsede şehrin ehemmiyetinin bizzat Abbâsî halifesinin diliyle ifade edildiği bir rivayetten oluşmaktadır.

İlk olarak Hârûnürreşid'in (170-193/786-809) durumuna değinilebilir. Tarih rivayetlerinin naklettiği şekliyle halife uzun dönem tahtta kalsa da bu sürenin önemli bir kısmını Rum sınırına, Şam bölgesine, Horasan'a düzenlediği seferlerde ve hac yolculuklarında geçirmişti. Onun bu süreçteki en önemli uğraşı Rakka idi. Taberî'nin ifadesi ile Hârûn Rakka'yı vatan edinmişti.²⁶ Öyle ki onun doğuya düzenlediği bir seferden dönüşünde Bağdat'ın kıyısına geldiği ve buraya girmeden Rakka'ya devam ettiği anlatılmaktadır. Halife bu yürüyüşü esnasında Bağdat kenarına geldiğinde bu şehrin kendisi ve hanedanı için önemini ve güzelliğini betimleyen sözler söylemiş ve ardından Rakka'ya gidişini şehrin coğrafi anlamını ortaya koyacak şekilde ifade etmişti. Şam'ın²⁷ Emevî destekçisi halkının ihanetlerinden ve kendi aralarındaki çatışmalardan dolayı gitmek zorunda kaldığını söyleyen halife Rakka'nın üs olma vasfını ihsas ettirmektedir.²⁸

Şehrin bu özelliği dedesi Mansûr tarafından da bilinmekteydi. Bunun en güçlü göstergesi Mansûr'un daha önce kurulu bulunan Rakka şehrinin yanına Rafika adı verilen bir şehir inşa ettirmek istemesiydi. Yerel halkın tepkilerinden dolayı sorunlu bir sürece dönüştüğü anlaşılan bu inşa faaliyeti için ısrar eden halife; işin bitirilmesi için veliaht olan oğlu Mehdî'yi (158-169/775-785) bizzat görevlendirmişti.²⁹ Hârûn'un Şam'daki hâkimiyet çabası bağlamında değerlendirilebilecek Rakka, Mansûr için daha geniş planda Bizans'la olan mücadele anlamında da bir üs, merkez anlamı taşımaktaydı.³⁰

Halife Me'mûn (198-218/813-833) dönemine bakıldığında da Rakka farklı açılardan ön plana çıkmaktadır. Halifenin iç savaşın bitişinden itibaren ülkesinin batı vilayetlerinde yükselen isyanları bastırması gerekiyordu. Bunun için Bağdat'ı ele geçiren büyük komutanı Tâhir b. Hüseyin'i görevlendiren Me'mûn, onu bütün batı vilayetlerinin valisi olarak atamıştı ve Tâhir Rakka'ya yerleşmişti.³¹ Tâhir'in önemli isyanları bastırdıktan ve "halife için büyük fetihler gerçekleştirdikten" sonra döndüğü yer yine Rakka'ydı.³² Heidemann bu durumu Rakka'nın uzun

²⁴ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. De Goeje, (Leiden: Brill, 1889), 93, 95.

²⁵ Kassem Toueir, "Heraqlah: A Unique Victory Monument of Harun ar-Rashid", *World Archaeology* 14/3 (1983), 296.

²⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/266.

²⁷ Erken dönemde kaleme alınmış pek çok coğrafya metni gözden geçirildiğinde Şam ifadesi Fırat'ın batısında kalan; Dımaşk başta olmak üzere bugünkü orta ve güney Suriye'yi ifade etmektedir. Abbâsî idari coğrafyasının taksimi bağlamında bir örnek için bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe*, 177-178.

²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/317.

²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/44, 56.

³⁰ Stefan Heidemann, "The History of the Industrial and Commercial Area of 'Abbâsîd Al-Raqqa, Called Al-Raqqa Al-Muhtariqa", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69/1 (2006), 38.

³¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/527.

³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/565.

bir dönem boyunca Abbâsîler'in batıdaki bölgelerinin bir nevi başkenti olduğu ifadesiyle teyit etmektedir.³³

Şehrin bu haliyle Bağdat'ın batıya açılan kapısı olduğu açıkça görülmektedir. Burada yeni bir yerleşim yerinin inşası, Fırat'ın güneyine inen nehir trafiğinin limanı olması ve Hârûn ile Me'mûn dönemlerinde batıdaki askerî hareketler için üs olması bu açıklığın dayanağıdır. Fakat tüm bunları doğrulayan husus yukarıda da işaret edildiği üzere bir halifenin tarihe mâl olan ifadeleridir. Bu halife Me'mûn'dan yaklaşık bir asır sonra iktidara gelen Halife Muktedir'dir (295-320/908-932). Kendisinin uzun saltanatında önemli bir yere sahip olan komutan Mûnis'i Rakka'ya gönderirken zikrettiği ifadeler bu şehrin hususiyetini ve halifenin coğrafyasına dair bilincini açıkça göstermektedir.

Hadise her ne kadar dönemin iktidar aktörleri arasındaki bir çekişme bağlamında şekillense de burada önemli olan kısmına değinmekle yetinilmektedir. İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030) anlatımına göre komutanını huzuruna alan Halife Muktedir ona hükümdarlığının o sırada içinde bulunduğu durumu tasvir eder. Doğuda ve batıda devletin topraklarına hâkim olanların durumunu anlatan halife, komutanını Rakka'ya göndermek istediğini ifade eder. Halifenin ifadesiyle burası "memleketin ortası"dır. Bunun izahı ise yine halifenin sözleriyle ifade edilmektedir. Munis Rakka'ya gittiğinde Mısır ve Şam'daki amiller ondan çekinerek bölgelerinin gelirlerini merkeze ulaştıracaklardır.³⁴

Mansûr'un oğlunu bizzat görevlendirerek eski Rakka'nın yanına bir şehir inşa ettirmesi, Hârûn'un Rakka'yı vatan edinmesi, Me'mûn'un batı vilayetlerindeki isyanları bastırarak valisinin burada yerleşmesi ile kendini gösteren durum Muktedir'in ifadeleri ile birlikte düşünüldüğünde Abbâsî halifelerindeki coğrafi bilincin varlığına işaret etmektedir. Hilâfet yöneticileri Mısır ve Şam'ın kontrol altına alınmasını, yönetimlerinin en başından itibaren Rakka üzerindeki planlarıyla uyumlu bir şekilde tasarlamışlardır.

2.2. Doğunun Kapısı: Rey

Esasında bu şehir literatürde Rakka'ya nazaran çok daha ön plana çıkmış görünmektedir. Özellikle Türkçe literatürde Selçuklu etkisiyle olsa gerek Rey şehrini konu alan araştırmaların çokça telif edildiğini söylemek mümkündür. Şehrin ehemmiyeti; tarihin derinliklerinden, Tevrat'tan itibaren, takip edilmekte ve uzun asırlar boyunca çeşitli dönemler üzerinden ortaya konulurken Abbâsîler devrinden de bahsedildiği görülmektedir.³⁵

Abbâsî dönemi boyunca bulunduğu bölgenin merkezi olan Rey şehri³⁶ de, tarihe yansımış bazı anekdotlar bağlamında, Rakka ile aynı hususiyetleri taşımaktadır. Abbâsîler'in ilk iki asrının tarihi incelendiğinde; ismi en çok geçen şehirlerden birisi olduğu fark edilebilecek Rey için de Abbâsîler'in bu şehri bir coğrafi bilinçle ön plana koyduklarını iddia etmek imkân dâhilindedir. Rakka'ya benzer şekilde bu şehir hakkında da bu iddiayı destekleyecek örnekler bulmak mümkündür.

³³ Heidemann, "The History of the Industrial and Commercial Area of 'Abbâsid Al-Raqqa", 41-42. C.E. Bosworth, "Studies on the Jazira. III. The History of al-Raqqa by al-Qushayri", *Journal of Islamic Studies* 23/3 (2012), 289.

³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 5/64-65.

³⁵ İlgili anlatımları genel hatları ile görmek için bk. V. Minorsky - C.E. Bosworth, "Rayy", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C.E. Bosworth (Leiden-Boston: Brill, 2007), 447; Kobra Esmaeli, *Rey Şehrinin Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) 33-36, 65-67.

³⁶ Norman Douglas Nicol, *Early 'Abbâsid Administration in the Central and Eastern Provinces (132-218 A.H./750-833 A.D.)*, (Washington: University of Washington, Doktora Tezi, 1979), 139-140.

Konuyla ilgili tespit edilen rivayetler şehrin coğrafi konumuna ve kendinde saklı zenginliğine yönelik güçlü ifadeler barındırırken hilâfetin bu şehirdeki icraatları da buna dair farkındalığın işareti olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim zikredilecek ilk örnekte Rey ve Rakka'nın hilâfet nazarında ortak bir zeminde görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu örnek Hârûnürreşid'in dünyanın dört menzili şeklindeki tarifidir. İbnü'l-Fakîh'ten okunabilecek bu tarifte halife dört şehrin yeryüzündeki diğer şehirlerden üstün olduğunu ifade etmektedir. Bunlar Rey, Rakka, Dımaşk ve Semerkand'dır. Bu şekilde Rakka'nın da içinde bulunduğu bir ortak paydada yer alan Rey halifeye göre en üstün şehirdir. Rey'in halife nazarındaki üstünlüğü çarşıları, konumu ve çevresi dolayısıyladır.³⁷

Hârûnürreşid tarafından övgüyle anılan bu şehrin Abbâsîler'in jeo-stratejik yaklaşımındaki yerini gösterdiği söylenebilecek rivayetler onun verdiği ehemmiyetin bir siyaseti de işaret ettiği anlamını ortaya çıkarmaktadırlar. Rey'in de tıpkı Rakka gibi bir köprü başı olduğunu ve burada da yine Halife Mansûr döneminde bir şehrin inşa ettirildiği görülmektedir. Bu inşa faaliyetinde yine veliaht Mehdî bizzat bulunmuş ve yeni inşa edilen şehre Muhammediye adı verilmişti. Mehdî bir müddet burada ikamet etmişti. Hatta onun buradayken Horasan'a vali tayin ettiği de rivayetlerde geçmektedir.³⁸ Bu ortaklık Rey'in de tıpkı Rakka gibi Mansûr'un coğrafi stratejik planının bir parçası olduğunu gösterirken onun da doğuya açılan kapı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Rey'in Abbâsî yönetici aklı nezdindeki önemine dikkat çekmek için bakılabilecek bir diğer husus bu şehrin elde tutulması konusunda hilâfet merkezinin tarihe yansıyan çabasıdır. Bunun için Abbâsîler'in merkezî güçleri açısından kritik bir süreç olan Sâmerâ dönemine bakılabilir. Bu dönemde kısa süren saltanatları boyunca halifeler ve ordunun üst düzey komutanları arasındaki çekişme ile merkezi gücün Irak dışındaki etkisinin zayıfladığı bilinmektedir.³⁹ Fakat bu ortamda dahi Rey bir şekilde gündem konusu olabilmektedir.

Taberî'nin kaydettiği bir rivayette hilâfetin Sâmerâ'da derin bir kriz sürecinden geçtiği dönemde Rey'e ordu gönderildiği haber verilmektedir. Abbâsî ordusu Taberistan ve Deylem dolaylarında hareket halindeyken Rey'in merkez olarak tayin edildiği görülmektedir. Ordu komutanı Musa b. Boğa Sâmerâ'daki karışıklıklara müdahale etmek için şehri terk etmek istediğinde Rey halkının ondan gitmemesi için ricada buldukları nakledilmektedir.⁴⁰ Sâmerâ'da tahta çıkmış olan Mühtedî'nin (255-256/869-870) ise ondan ısrarla Rey'e geri dönmesini istediği ve şehrin savunulmasının önemine işaret ettiği bir mektupla beraber elçi heyeti gönderdiği tarih kayıtlarına yansımaktadır.⁴¹

Verilen örnekler Rey'in Abbâsî merkezi açısından, merkezi iktidarın varlığını devam ettirdiği süre boyunca, izlendiğini ve buradaki hâkimiyetin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Abbâsî tarihinden burada zikredilen örneklerin dışında farklı dönemlerde de benzer bir tablonun okunabileceği örnekler bulmak mümkündür. Bu örneklerle Halife Mansûr'un devleti inşa ettiği süreçten başlayarak Halife Muktedir dönemi (296-320/908-932) sonuna kadar rastlamak mümkündür. Tarihin sayfaları takip edildiğinde Abbâsîler'in Halife Mansûr'dan başlayarak

³⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hadi (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996), 545.

³⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enis et- Tabba' (Beyrut: Dârü'n-Neşr li'l-Câmi'iyin, Beyrut 1957), 446-447; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 86.

³⁹ Hugh Kennedy, *Hilâfet*, çev. M. Murtaza Özeren (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2019), 92. Ayrıca Sâmerâ döneminin ilgili kısmının bir özeti için bk. Murat Bıyıklı, *Sâmerâ* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 66-83.

⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/407.

⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/408.

iktidarlarının ayakta durduğu süre boyunca Rey'deki hâkimiyetlerini korumaya çalıştıkları görülmektedir. Yukarıda bunun için Sâmerâ dönemini örnek verildi. Zira bu dönem Abbâsiler'in merkezlerindeki kavganın yoğun olduğu ve Irak dışı ile merkezi iktidar arasındaki ilişkinin zayıfladığı bir dönemdir. Fakat bunun dışında 10. asrın ilk çeyreğinde dahi görülebilecek örnekleri saymak mümkündür ve Abbâsiler'in bu şehrin idaresini mümkün olduğunca elde tutmaya gayret ettikleri vakidir.⁴²

Rey ve Rakka özelinde aktarılan bu değerlendirmeler iki şehrin örnekliği bağlamında Abbâsiler'in iktidarlarının başından itibaren belirli yerleri topraklarının kontrolünü sağlamak için tahkim ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Abbâsiler daha pek çok şehir inşa etmişler, sınır boylarında kaleler kurmuşlar ancak bunların çoğunluğunun stratejik önemleri düşük kalmış ve Abbâsi siyasetinin tali konuları olmuşlardır. Ancak bu iki şehir Abbâsiler'in siyasi güçlerini korudukları dönem boyunca ellerinde tutmaya gayret ettikleri ve batı ile doğudaki bölgelerin kontrolü için güç biriktirdikleri yerler haline gelmişlerdir. İki şehre dair kaydedilen değerlendirmeler Mu'tazid dönemi bağlamındaki inceleme ile derinleştirilecektir.

3. Mu'tazid Yenilenmesi ve Abbâsiler'in Yönetim Sınırları

Çalışmanın bu kısmında ele alınacak Mu'tazid dönemde gerçekleşen ve devletin neredeyse ikinci kuruluşu olarak sayılan⁴³ yenilenme süreci ile bahsedilen çerçevenin nasıl teyit edildiği gözden geçirilmektedir. Bunun için öncelikle gerçekleşen yenilenmenin hatları ortaya konacaktır. Ardından coğrafi bağlamını ve bu bağlamın güvenlik-iktisat boyutları belirginleştirilmeye çalışılmaktadır.

Literatürde Mu'tazid yenilenmesi olarak bilinen bu toparlanış hilâfetin Irak'ın güneyini kasıp kavuran ve 15 yıl süren Zenc isyanının bastırılması ile başladı. Ardından hilâfet ordularının doğu bölgelerine seferleri gerçekleşti. Bu süreçlerin ardından tahta çıkan Mu'tazid devrinde kuzeye ve doğuya olan seferler içeride idari reformların gerçekleştirilmesiyle sürdürüldü.⁴⁴ Yapılan askerî seferler Yılmaz'ın özetlediği biçimiyle batıda Cezîre ve Musul'u içerecek şekilde yürütülürken doğuda Rey, Cibâl ve İsfahan hattını kapsıyordu.⁴⁵ Sâmerâ'dan çıkış sürecinde başlayan bu askerî hareketler dizisi ve hilâfetin belirli bölgelerde doğrudan kontrol iddiasını sürdürmesi Mu'tazid'in devleti yeniden toparlarken takip ettiği planın bir parçası olarak kabul edilebilir.⁴⁶

Mu'tazid yenilenmesi olarak ifade edilen süreç hakkındaki en dikkat çekici değerlendirmenin İbn Haldûn tarafından yapıldığı iddia edilebilir. İbn Haldûn'a göre kimi devletler yıkılmaları için gerekli şartların olduğu bir ortamda bazen istisnai bir durumun içine girerler ve yıkılışlarını erteleyecek bir yenilenme yaşarlar. Bunun tarihsel bir örneği de Halife Mu'tazid dönemidir. İbn Haldûn tarihte nadiren görülen bir örneklik olarak devletlerin, kendi belirlediği süreyi⁴⁷ tamamladıktan sonra ayakta kalmalarının nasıl mümkün olabileceğini açıklamaktadır. Buna göre

⁴² Bu konuda özellikle Halife Muktedir döneminde Yusuf İbn Ebi's-Sâc'in Rey'in kontrolünü ele geçirme çabalarına hilâfetin verdiği tepki zikredilebilir. İlgili örnek için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/28-30. Ayrıca Rey üzerindeki hâkimiyet mücadelesi için bk. Aydın Çelik - Akif Rençber, "İslâm Fethinden Selçuklu hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2012), 45-50, 54-56.

⁴³ Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsiler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 262-263.

⁴⁴ Mu'tazid reformları için bk. Ahmad Al-Hasan, "The Financial Reforms of the Caliph Mu'tazid (279-89/892-902)", *Journal of Islamic Studies* 18/1 (2007), 1-13.

⁴⁵ Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsiler*, 83-96, 144-176.

⁴⁶ H. Busse, "Das Hofbudget des Chalifen al-Mu'tadidbillah (279-289/892)", *Der Islam* 33 (1967), 11.

⁴⁷ İbn Haldûn bir devletin ömrünün takriben 120 yıl olacağını, bu süre içinde devleti kuran asabiyyetin ve asaletin sona ereceğini ifade etmektedir. Bu süreyi aşan devletler için teorisinde küçük revizyonlar yapmıştır. Bu revizyonların başlıca örneği Mu'tazid devrindeki toparlanmadır. Konunun geniş izahı için bk. Sâti' el-Husri, *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 223-226.

kâimüddeve olarak isimlendirdiği bir hükümdar, ülkesinin sınırlarını yeniden belirler. Hükümdar bu sınırları belirlerken devletin daha önce kontrolü altında bulunan uç coğrafyaların kontrolünü buralarda ortaya çıkan yeni devletlere terk eder ve devletin iktisadi koşullarını dengeleyerek onu adeta yeni bir devlet haline getirir.⁴⁸

İbn Haldûn'un bu açıklaması Mu'tazid devri ve sonrasında gerçekleşen askerî hareketliliğin bir izahı niteliğindedir. Hangi bölgelerin kontrolünün sağlandığına ilişkin ifadelerin gösterdiği gibi devletin yeni sınırları hemen hemen şekillenmişti. Muktedir döneminde de hilâfet bu sınırların muhafaza edilmesi için özel bir gayret göstermiştir. Hilâfetin özellikle korumaya çalıştığı alan doğuda Rey şehri ile batıda Mısır arasında kalan bölge idi. Rey şehrinde kontrolün sürdürülmesi⁴⁹ ve Mısır'ın Fatimilere karşı müdafaası⁵⁰ Mu'tazid'in ikinci halefi Muktedir döneminin en önemli askerî olaylarıydı. Hilâfetin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin kontrolünü Sâmanîlere teslim ettiği süreçte Rey'in kontrolünü elinde tutmaya gayret etmişti.⁵¹

Mu'tazid yenilenmesinin güvenliği ve devlet için çizilen sınırları elde tutma yönüne ilaveten yine temelini coğrafyada bulan çok güçlü bir iktisadi boyut söz konusudur. Halife Mu'tazid'in tahta çıkışı itibariyle devletin içinde bulunduğu mali krizi köklü bir şekilde çözmeye girişiminin detaylarına bakıldığında bu boyutu fark edilebilmektedir. Hilâl es-Sâbî'nin detaylı bir şekilde aktardığı rivayetlere bakıldığında Irak'ın büyük bir sulama sistemiyle donanmış verimli arazilerini ifade eden Sevâd'ın merkeze oturduğu görülmektedir. Malî krizin çözülmesi için bulunan çözüm Sevâd'ın iltizam olarak verilmesi olmuştur. Hilâfet ordusunun ve sarayının masraflarının günlük, aylık ve yıllık düzeyde hesaplanması ile ortaya çıkan meblağ karşılığında bu iltizam anlaşması yapılmıştı.⁵²

Sevâd'ın ön plana çıkması hilâfetin Hz. Ömer dönemine kadar uzanan mali dengesine dayanmaktadır. Hilâfetin yönetimi altındaki bölgeler arasında en yüksek haraç gelirinin elde edildiği Sevâd bölgesi bu vasfını Abbâsîler'in siyasî hâkimiyetlerini korudukları dönemin sonuna kadar muhafaza etmişti. Abbâsî dönemine dair gelir listelerine bakıldığında bu durumun rakamsal değerlerle ifade edildiği kayıtlara rastlanabilmektedir.⁵³ Bu rakamlar, Irak'ın yukarıda farklı açılardan ifade edilen hususiyetinin önemli bir gerekçesini iktisadî amillerin oluşturduğunu göstermektedir. Hilâfet ordularının beslenebilmesi, maaşlarının ödenebilmesi için gerekli para son kertede Sevâd'dan elde edilmişti. Mu'tazid'in devletin sınırlarını yeniden belirlediği ve beraberinde gerçekleştirdiği idari-mali reformlarla desteklediği yenilenme/toparlanma sürecinde ortaya çıkan tablo; güvenlik ve iktisat bağlamında biçimlenen coğrafya algısının özetini sunmaktadır.

Bu tabloda ortaya çıktığı şekliyle; Sâmerâ dönemi ve Zenc savaşı ile uzun ve krizlerle dolu zorlu bir sürecin ardından toparlanan Abbâsî merkezi gücünün kendisine coğrafi sınırları itibariyle yeni bir çerçeve belirlediği görülmektedir. Bu çerçeve en doğuda Rey şehrinin, batıda ise Rakka şehrinin elde tutulduğu ve Abbâsî iktidarına dünyanın en iyi bölgesi olması vasfıyla merkez olarak seçilen Irak'ın ise temel mali kaynak olduğu bir yapıyı içine almaktadır. Buradan hareketle

⁴⁸ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 362.

⁴⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/27-30.

⁵⁰ Muktedir döneminde komutan Munis'in farklı tarihlerde Mısır'a sefere gönderildiği ve bu seferlerin ona "el-Muzaffer" lakabını kazandırdığı görülmektedir. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 5/22-23, 26, 43.

⁵¹ Ahmad Al-Hasan, "The Financial Reforms of the Caliph Mu'tazid (279-89/892-902)", 3.

⁵² İltizam ya da diğer adıyla damane uygulaması bir arazinin, bölgenin gelirlerini toplama yetkisinin bir kişiye önceden belirlenmiş bir meblağ karşılığında verilmesidir. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târihi'l-Vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferac (Kahire: Dâru lhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1958), 13-15.

⁵³ Gelir listelerinin bir incelemesi için bk. Sipahioğlu, *Abbâsîlerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908)*, 165-168.

Mu'tazid'in doğuda Rey üzerinden Sâ mânî topraklarına erişecek ve onun üzerinden doğu yolları ile irtibatlarını koruyacak bir düzen tasarladığını düşünmek mümkündür.⁵⁴ Doğu yolları Mâverâünnehir ve ötesindeki Türk memleketleri ve Çin'e ulaşan güzergâh olması açısından büyük bir öneme sahipti. Bağdat'ın bu dünyaya sorunsuz ulaşması için Sâ mânîlerle arasında Rey şehrinin kritik bir konumu vardır.⁵⁵ Nitekim şehrin Abbâsiler elinde olmasa da Sâ mânîler elinde olması Bağdat için sorunsuz bir durum anlamına gelmektedir.⁵⁶ Doğuda Rey şehrinin taşıdığı anlamı batıda Rakka taşıyordu. Rakka batıda Fırat nehrinin taşıma avantajlarının yanı sıra Mısır ve Bizans sınır hatlarına rahat ulaşmasını sağlayacak bir konumda yer alıyordu.⁵⁷ Nitekim Rakka'nın bu hususiyeti yukarıda farklı örnekler üzerinden ortaya konmuştu.

Mu'tazid'in askerî seferleri ve ülkesine çizdiği bu sınırlarda Rey ile Rakka'nın önemini gösteren bir başka işaret ise veliaht oğlu Müktefi'yi (289-295/902-908) seferler esnasında her iki şehirde de bir müddet vali olarak görevlendirmiş olmasıydı.⁵⁸ Onun buralardaki hâkimiyeti önemseyişinin bir işareti olmasının yanında büyük dedesi Mansûr gibi devletin hâkimiyetinin dayanak noktalarını bu şehirler üzerinden kurduğunu da aynı şekilde düşünmek mümkündür. Buna kimi toprakları oralarda hâkim olanlara terk ettiği bilgisi de eklenecek olursa Mu'tazid'in hamlelerinin tam bir siyasi-coğrafi perspektife yaslandığı söylenebilir. Hasan'ın araştırmasında bir diplomasi başarısı olarak gösterilen⁵⁹ durumun; halifenin, adımlarını bir yere kadar atıp oradan ötesini bırakması olarak düşünüldüğünde, devlete çerçeve kazandırmak anlamı daha belirgin hale gelmektedir.⁶⁰

Sonuç

Çalışmanın başından itibaren Abbâsi hilâfeti tarihinde yaşanan birtakım hadiseler ve muhtelif aktörlerin değerlendirmeleri takip edilerek iktidar-coğrafya ilişkisi somutlaştırılmaya çalışıldı. Abbâsiler'in devletleri için seçtikleri merkezin ve inşa ettikleri başkentin hususiyetine dair rivayetlerin işaret ettiği gibi o dönemde iktidar, kendisini, Halife Mansûr'un ifadesiyle, ticaret ve güvenlik açısından dünyanın en iyi mevkiinde konumlandırmaktadır. Buna ilaveten köprübaşı şehirler; Rey ve Rakka üzerindeki uzun döneme yayılan bir siyasetle merkezin doğu ve batı uçları belirlenmiş görünmektedir. Böylece gerek iktisadî gerekse güvenlik açısından en uygun mevkiinin doğuya ve batıya açılan kapıların elde tutulması ile desteklendiği bir siyasî-coğrafi tasarım olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Abbâsi hanedanının gerek kurulurken gerekse de kendini yeniden biçimlendirirken aynı tasarımı sunması bunun devletin siyasî geleneğine yerleşmiş bir düşünce olduğunu da göstermektedir. Aktarıldığı şekliyle hilâfetin en başından itibaren coğrafyaya bakışının güçlü bir siyasetle yoğrulduğu ve dünya ölçeğinde bir perspektife sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Elbette her devlet yaşadığı coğrafyanın bilincindedir ve iktidarını bu temelde şekillendirerek varlığını bu bilinçle korur. Abbâsiler'i böyle bir incelemede öne çıkaran husus onların tarihte nadir

⁵⁴ Rey'in yol güzergâhı bakımından özel konumu için bk. Furkan Çelebi, *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11; Yunus Arifoğlu, "Abbâsiler Döneminde Yol ve Berid (11. Yüzyıla Kadar)", *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2020), 18.

⁵⁵ Bk. Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsilerde Kölelik", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Komisyon (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/143-144.

⁵⁶ Çelik - Rençber, "İslâm Fethinden Selçuklu hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi", 54-55.

⁵⁷ Rakka Bağdat'tan batıya açılan yolun en önemli durakları arasında yer alıyordu; bk. Mustafa Hizmetli, "Abbâsiler Dönemi Ticaret Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 6/182.

⁵⁸ Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, 89, 276; Sipahioğlu, *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908)*, 273-274, 288-289.

⁵⁹ Ahmad Al-Hasan, "The Financial Reforms of the Caliph Mu'tazid (279-89/892-902)", 4-5.

⁶⁰ Mu'tazid yenilenmesinin coğrafi boyutu hakkında daha geniş bir değerlendirme için bk. Sipahioğlu, *Abbâsilerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908)*, 266-282.

rastlanan biçimiyle coğrafya açısından çok katmanlı bir durum içinde olmalarıdır. Kendileri için farklı tercihler arasından stratejik seçimler yapmışlardır. Yönettikleri çok bölgeli coğrafî zeminin hangi noktalarının ne değer taşıdığına dair bir vizyonları oluşmuş, bu vizyon ile güvenlik ve iktisat temelli bir genel siyaset uygulamışlardır.

Abbâsîler'in coğrafyalarını güvenlik ve iktisat bağlamında ele alışlarının örneklerini sunan bu çalışmada her hükümdardan bekleneceği üzere halifelerin stratejik bakış açıları yansıtılmaya çalışıldı. Bu, her iktidar için geçerli olan bir durumun Abbâsîler özelinde örneklendirilmesi anlamına gelmektedir. Fakat bunun yanında tarihsel konumları itibarıyla Abbâsîler'in iktidarlarının varlığını çok katmanlı bir coğrafyada ustalıklarla korumaya çalıştıklarını ve yeri geldiğinde kendileri için ideal bir coğrafî çerçeve inşa edebildiklerini gösteren özel bir örneği de değerlendirmek mümkün oldu. Devletin krizlerle dolu zorlu bir sürecin ardından yeniden toparlandığı dönemde halifenin devlet için yeni sınırlar belirlemesi; bu sınırların belirgin bir iktisadî plana sahip ve savunulabilir olması öngörüsünü içerdiğini söylemek de mümkündür.

Esasında hilâfetin coğrafyasına güvenlik ve iktisat temelli bakışı, daha geniş planda Abbâsî tarihinin gerilemiş, çöküş odaklı yazımı ve halifelerin iktidarlarını nasıl sürdürdükleri hakkındaki tartışmanın bir parçasıdır. İktidarlarını sürdürmenin her zaman bir yolunu bulan ve her şart altında kendileri için uygun seçenekleri kollayan Abbâsî halifeleri, coğrafyalarını ustalıklarla kurgulamışlardır. Yönetilebilir coğrafyayı öncelemişler ve coğrafya paradigmalarını doğu ile batıya açılan kapıları elde tutmak dışında gayet iktisatlı bir seviyeyi korumak biçiminde kurgulamışlardır.

İlk iki asrındaki bu dönem Abbâsîler'in askerî ve iktisadî güçlerini korudukları süreç olarak görülmelidir, hilâfetin belirgin bir coğrafî-idarî yaklaşımı olduğu görülmektedir. Bunun başlangıcını devletin merkezini dünyanın en değerli bölgesine konumlandırmak oluşturmaktadır. İkinci adımı ise doğu ile batıya açılan kapı hüviyetindeki şehirleri tahkim etmek ve elde tutmaktır. Halife Mansûr'da ve Hârûnürreşîd'de tekrar eden bu siyasetin Mu'tazîd döneminde de yenilenmesi söz konusudur.

Kaynakça

- Al-Hasan, Ahmad. "The Financial Reforms of the Caliph Mu'tadid (279-89/892-902)". *Journal of Islamic Studies*. 18/1 (2007), 1-13.
- Arifoğlu, Yunus. "Abbâsiler Döneminde Yol ve Berid (11. Yüzyıla Kadar)". *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2020), 15-25. <https://doi.org/10.37999/udekad.651133>
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. nşr. Abdullah Enis et- Tabba'. Beyrut: Dârü'n-Neşr li'l-Câmi'yyîn, 1957.
- Bosworth, C. Edmund. "Studies on the Jazira. III. The History of al-Raqqa by al-Qushayri". *Journal of Islamic Studies* 23/3 (2012), 287-293. <https://doi.org/10.1093/jis/ets055>
- Brigstocke, Julian vd. "Geographies of Authority". *Progress in Human Geography* 45/6 (2021), 1-23. <https://doi.org/10.1177/0309132520986227>
- Busse, H.. "Das Hofbudget des Chalifen al-Mu'tadidbillah (279-289/892)". *Der Islam* 33 (1967), 11-36.
- Çelebi, Furkan. *Büveyhîler Döneminde Rey Şehri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelik, Aydın - Rençber, Akif. "İslâm Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2012), 35-68.
- Demirci, Mustafa. "Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü's-Sahâbe" Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme". *İSTEM* 6/12 (2008), 217-240.
- Esmâeili, Kobra. *Rey Şehrini Tarihsel Coğrafyası ve Siyasî Tarihi (Fethinden Selçuklular'ın Sonuna Kadar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*.12/412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Heck, Paul L.. *The Construction of Knowledge in Islâmic Civilization: Qudama b. Ja'far and His Kitab al-Kharaj wa-Sinaa'at al-Kitab*. ed. Wadad Kadi. Leiden: Brill, 2002.
- Heidemann, Stefan. "The History of the Industrial and Commercial Area of 'Abbâsid Al-Raqqa, Called Al-Raqqa Al-Muhtariqa". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69/1 (2006), 33-52.
- Hizmetli, Mustafa. "Abbâsiler Dönemi Ticaret Hayatı". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Komisyon, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Hodgson, M.G.S.. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Husrî, Sâtî'. *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- İbnü'l-Fakih, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hadi. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahmân. *el-Mukaddime -Târîhu'l-'Allâme İbni Haldûn-*. Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n- Neşr, 1984.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr. De Goeje. Leiden: Brill, 1889.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Rüsteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *el-A'lâku'n-Nefîse -Dünya Coğrafyası-*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Alî. *Kitâbü'l-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. nşr. Abdulkadir Muhammed Mayu. Beyrut: Dârü'l-Kalemi'l-'Arabi, 1997.
- Kennedy, Hugh. "Central Government and Provincial Elites in the Early Abbasid Caliphate". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 44/1 (1981), 26-38.
- Kennedy, Hugh. *Hilâfet*. çev. M. Murtaza Özeren. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2019.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l-Ferec. *el-Harâc ve Sina'atü'l-Kitâbe*. nşr. Muhammed Hüseyin ez- Zebîdî. Bağdat: Dârü'r-Reşid li'n-Neşr, 1981.
- Lacoste, Yves. *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*. çev. Selim Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*. Kahire: Mektebetu Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Minorsky, V. - Bosworth, C. Edmund. "Rayy". *Historic Cities of the Islamic World*. ed. C.E. Bosworth. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Nicol, Norman Douglas. *Early 'Abbâsîd Administration in the Central and Eastern Provinces (132-218 A.H./750-833 A.D.)*. Washington: University of Washington, Doktora Tezi, 1979.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Abbâsîlerde Kölelik". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci. 6/127-152. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Sâbî, Hilâl b. Muhassin. *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*. thk. Abdussettar Ahmed Ferac. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabîyye, 1958.
- Scheiner, Jens. "The Early 'Abbâsîd Caliphs as Commanders and Constructors". *Baghdad -From Its Beginings to 14th Century*. ed. Jens Scheiner - Isabel Toral. 143-193. Leiden - Boston: Brill, 2022.
- Sipahioğlu, Abdülvahid Yakub. *Abbâsîlerde İktidar, İktisat ve Coğrafya (132-292/751-908): İbn Haldûn'un Yaklaşımı Bağlamında Bir İnceleme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Târîhu't-Taberî -Târîhu'r-Rûsul ve'l-Ümem-*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1967.
- Toueir, Kassem. "Heraqlah: A Unique Victory Monument of Harun ar-Rashid". *World Archaeology* 14/3 (1983), 296-304.
- Weizman, Eyal. *Oyuk Topraklar -İsrail'in İşgal Mimarisi-*. çev. Emre Can Ercan. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ya'kûb. *Kitâbü'l-Büldân*. nşr. A.W.T. Juynboll. Leiden: Brill, 1860.
- Yiğit, İsmail. "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme". *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 1/39-54. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Saim. *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006
- Yücesoy, Hayrettin. *Disenchanted the Caliphate -The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought-*. New York: Columbia University Press, 2023.